

Bogusław Dunaj

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Tarnowie
e-mail: bogdun@gmail.com

Problemy opisu składniowego: części zdania

Problems of syntax description: parts of the sentence

1. Wprowadzenie

Jak wiadomo, składnia jest działem gramatyki, który zajmuje się sposobem tworzenia wyrażeń złożonych z wyrażeń prostych. Jedną z podstawowych złożonych jednostek składniowych jest zdanie. Struktura ta jest zbudowana z różnych składników (najprostsza składa się z jednego składnika). W składni tradycyjnej poszczególne składniki struktury zdaniowej są przyporządkowane do klas określanych mianem części zdania. Nowsze opisy składniowe, w których nadrzędne stają się kryteria formalne, rezygnują z wyróżniania części zdania, co zresztą pozwala uniknąć rozmaitych kłopotów klasyfikacyjnych. Jeśli jednak w opisie uwzględni się nie tylko czynniki formalne, ale również funkcjonalne, to części zdania można i należy wyodrębnić.

2. Założenia opisu

Wyodrębnienie i zakres poszczególnych części zdania związane są ściśle z założeniami wstępnymi. Do najważniejszych należą:

1. Centralnym ośrodkiem zdania, decydującym o jego strukturze, jest czasownik.

2. Człony przyczasownikowe można podzielić na konotowane i niekonotowane.
3. W definiowaniu zależnych od czasownika członów wykorzystuje się przede wszystkim kryteria formalne, dodatkowo zaś – semantyczne.
4. Sformalizowanie opisu umożliwiają dwa mechanizmy składniowe: konotacja¹ i akomodacja syntaktyczna².

Konsekwencją takich założeń są następujące stwierdzenia. Ze względu na pewne właściwości formalne (w mniejszym stopniu również semantyczne) człony przyczasownikowe można podzielić na następujące klasy: podmiot (S), dopełnienie (O), orzecznik (C), okolicznik (A)³. Dodatkowo można wyróżnić, wprowadzane w niektórych opisach, określenie predykatywne (OP). W tradycyjnych ujęciach składni wyróżnia się również jako części zdania orzeczenie i przydawkę. W niniejszym opisie kategoria orzeczenia jest zbędna. Wynika to z faktu, że części zdania są to człony zależne od czasownika, będącego członem konstytutywnym zdania. W składni tradycyjnej wyróżnia się też orzeczenie imienne – strukturę składającą się z czasownika łącznikowego oraz orzecznika. W zastosowanym w niniejszym tekście opisie rozбивa się tę złożoną strukturę na czasownik i orzecznik. Za część zdania nie uznaje się też przydawki. Określana tym mianem kategoria jest bowiem częścią grup (nominalnej i przyimkowej), a nie częścią zdania.

Do zdefiniowania poszczególnych części zdania wykorzystano dwa wspomniane wyżej mechanizmy składniowe, mianowicie konotację oraz akomodację syntaktyczną. W ten sposób można określić przede wszystkim struktury typowe. Na obrzeżach zbioru sytuują się formy nieprototypowe.

---

¹ Por. np. Z. Saloni, M. Świdziński, *Składnia współczesnego języka polskiego*, wyd. 4, Warszawa 1998, s. 232-266. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 1993, s. 282-283. R. Grzegorzczkova, *Wykłady z polskiej składni*, Warszawa 1996, s. 51-55.

² Zob. np. S. Karolak, *Zagadnienia składni ogólnej*, Warszawa 1972, s. 67-74. Z. Saloni, M. Świdziński, *Składnia współczesnego języka polskiego*, *op. cit.*, s. 108-123. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, *op. cit.*, s. 23-25. R. Grzegorzczkova, *Wykłady z polskiej składni*, *op. cit.*, s. 64-77.

³ Stosowane w niniejszym opracowaniu oznaczenie części zdania występuje w anglojęzycznych opisach składni.

3. Części zdania

3.1. Podmiot

Uwzględniając wskazane wyżej mechanizmy składniowe, możemy zdefiniować podmiot następująco: **Jest to człon zdaniowy konotowany przez czasownik i pozostający z nim w relacji akomodacji dwustronnej⁴.**

W zdaniu pojedynczym podmiot jest realizowany w postaci grupy nominalnej. Grupa taka może być zredukowana do samego członu konstytutywnego, może też być rozbudowana. Gdy członem konstytutywnym jest zaimek (a także nazwa własna) nie mogą wystąpić modyfikatory, por. przykłady:

Ja nie twierdę, że zawsze mam rację.

Tyś chyba oszalał!

Myśmy już zakończyli przygotowania do sezonu.

Czy wy zapomnieliście o obietnicy?

On zawsze zachowuje się nieodpowiedzialnie.

Ona bardzo lubi plotkować.

Kto doprowadził media publiczne do ich pełnego upartyjnienia?

Co spowodowało pożar?

Coś mi wpadło do oka.

Od pewnego czasu *ktoś* nas obserwuje.

W wolnej Polsce *nikt* za nic nie odpowiedział.

W języku polskim zaimki wskazujące na pierwszą i drugą osobę (po części i trzecią) są w zdaniach najczęściej opuszczane, np.:

---

⁴ Taka sformalizowana definicja pozwala uniknąć trudności związanych z definicją semantyczną, np. „Podmiot ... nazywa tego „kogoś” lub to „coś”, czyli przedmiot, który wykonuje jakąś czynność lub znajduje się w jakimś stanie w teraźniejszości, przeszłości lub przyszłości.” Z. Klemensiewicz, *Zarys składni polskiej*, wyd. 2, Warszawa 1957, s. 30. Zamiana strony czynnej na bierną powoduje, że człon definiowany jako podmiot staje się dopełnieniem, mimo że nadal w sensie semantycznym jest wykonawcą czynności. por. Piotr zbudował dom. Dom został zbudowany przez Piotra. Formalna definicja umożliwia uniknięcie takiej pułapki interpretacyjnej.

Wieczorem napisałem list do przyjaciela.
Zupełnie zapomnieliśmy o tym spotkaniu.
Przygotowała mężowi drugie śniadanie.

W takich zdaniach na podmiot wskazuje końcówka osobowa czasownika.
Grupy nominalne, w których członem konstytutywnym jest rzeczownik, mogą być realizowane bez dodatkowych określeń, np.:

Autor przewertował tysiące stron akt, notatek i pamiętników.
Od pewnego czasu dawała mu się we znaki *przepuklina*.
Prezydent wyjechał na plenarną sesję ONZ.
Wolontariusze znów zbierają datki na hospicjum.
Żandarmi długo sprawdzali każdy przedmiot.

W funkcji podmiotu występują często grupy rozbudowane, w których obok członu konstytutywnego występują pre- i postmodyfikatory, np.:

Nadgorliwy wachmistrz żandarmerii kazał mu iść za sobą.
Jej najlepsza przyjaciółka wyjechała na stałe za granicę.
Okrojone terytorialnie biskupstwo poznańskie nie zostało podporządkowane utworzonej metropolii gnieźnieńskiej.
Przyjazd gości na wesele opóźniał się.
Sejmowe wystąpienie ministra spraw zagranicznych zostało zaatakowane przez opozycję. Wśród zabezpieczonych przedmiotów znalazły się także *przepustki do kancelarii premiera, Sejmu i Biura Bezpieczeństwa Narodowego*.
Obawa przed wzmocnieniem reżimu ajatollahów łączy państwa tak diametralnie różne jak Turcja, Izrael czy Arabia Saudyjska.
W styczniu *nowa minister edukacji narodowej* zapowiedziała dokonanie analizy podstawy programowej.
Wysoki mur z czerwonej cegły otaczał luksusową rezydencję.
Pośrodku rozległej leśnej polany otoczonej wiekowymi dębami stał *niewielki domek o pobielanych wapnem ścianach, ze szprosowymi okienkami na parterze i balkonem na piętrze, kryty ładną, choć wiekową, czerwoną dachówką, miejscami porośniętą mchem*.

Osobnego komentarza wymaga podmiot wyrażony za pomocą grupy nominalnej, składającej się z liczebników głównych od 5 do 101 (a także innych kończących się liczbami 1 i 5-10) i nieokreślonych takich jak *kilka*, *kilkaset*, *niewiele*, *wiele* oraz rzeczownika. Liczebniki i rzeczowniki oddziałują nawzajem na siebie pod względem fleksyjnym, mianowicie rzeczownik narzuca liczebnikowi rodzaj, zaś liczebnik przystosowuje rzeczownik pod względem przypadku. Mamy tu do czynienia z akomodacją dwustronną, por.:

Siedmiu studentów grało w piłkę na boisku.

Siedem studentek szykowało się na dyskotekę.

W jednej sali spało *kilkaset osób*.

Kilkuset żołnierzy wyruszyło o świcie na poligon.

Niewielu lekarzy pracuje tylko na jednym etacie.

Niewiele ekspedientek jest dziś nieuprzejmych.

Wielu świetnych lekkoatletów nie startuje w tym sezonie w hali.

Wiele miast zorganizowało obchody rocznicowe.

W odróżnieniu od innych grup nominalnych, w których w relację z czasownikiem wchodzi rzeczownik, w przytoczonych przykładach nie występuje zgodność fleksyjna rzeczownika i czasownika. Połączenia **studentów grało*, **studentek szykowało się* są jawnie nieakceptowalne. W bezpośrednią relację z czasownikiem wchodzi liczebnik. Osobliwość tej struktury polega na tym, że czasownik przybiera formę liczby pojedynczej (w czasie przeszłym występuje w rodzaju nijakim).

Z podobną sytuacją mamy do czynienia w połączeniach liczebników zbiorowych *dwoje*, *czworo*, *kilkoro*, a także leksemów takich jak *dużo*, *mało*, *trochę* z rzeczownikami. Od poprzednich przykładów różnią się one tym, że w takich połączeniach nie występuje akomodacja dwustronna. Określenia ilościowe narzucają formę przypadkową rzeczownikowi, por.:

Pięcioro nauczycieli rozmawia w pokoju nauczycielskim.

Kilkoro dzieci wybiegło na podwórze.

Po świętach na zajęcia przyszło *mało studentów*.

Po zwolnieniach grupowych w zakładzie zostało jeszcze *trochę doświadczonych robotników*.

Podobnie jak w przykładach poprzednio zanalizowanych w przytoczonych zdaniach czasownik przybiera formę liczby pojedynczej (i ewentualnie rodzaju nijakiego).

Niekiedy podmiot może być wyrażony szeregiem grup nominalnych (dwo lub więcej), por.:

Zawodnicy i trenerzy spotkali się na przedmeczowej odprawie.

Posłowie i senatorowie odbywają dziś wspólne posiedzenie.

Odbiorcy, telewizzowie, radiosłuchacze, czytelnicy gazet zrobili już bardzo ważną rzecz.

Politykę zagraniczną prowadzą albo *nieudolni dyletanci, albo ludzie złej woli*.

Podczas wystąpienia ministra W. nie spali *ani prezydent, ani ministrowie, ani posłowie*.

Cechy charakteru i umiejętności przyszłej marszałkowej szybko zrekompensowały rodzinie Zaleskich i ich najbliższym sąsiadom dyskusyjne pochodzenie nowej kobiety w rodzinie.

TVP wyprodukowała i wyemitowała wiele programów i filmów, w których złe i niebezpieczne są *polskość, patriotyzm, przywiązanie do tradycji, katolicyzm, tradycyjne wychowanie*.

Cała tradycja Izraela, odcisnięte w niej ludzkie wspomnienia, pragnienia i aspiracje tworzą jedną wielką syntezę.

Najgłośniejszy romans i małżeństwo polskiej polityki dobiegły końca.

W kilku samochodach jechali *Marta, jej rodzice, siostra, dwie pokojówki, dwie kucharki, lokaj oraz żandarm z ochrony marszałka*.

Każdy konfident, kapuś czy donosiciel popełnia przestępstwo.

Wystąpienie w strukturze zdaniowej podmiotu szeregowego pociąga za sobą konieczność uzgodnienia formy osobowej czasownika pod względem liczby i ewentualnie rodzaju (jeśli dana forma osobowa wyraża też tę kategorię, np. w czasie przeszłym).

Jeśli chodzi o liczbę, to żadnych problemów nie ma wtedy, gdy człony konstytutywne podmiotu szeregowego występują w liczbie mnogiej (por. pierwsze cztery zdania). Natomiast gdy człony konstytutywne podmiotu szeregowego występują w liczbie pojedynczej (albo niektóre w liczbie pojedynczej, inne zaś – w mnogiej), wtedy czasownik przybiera formę liczby pojedynczej lub mnogiej. Zależy to od roz-

maitych czynników, m. in. od tego, czy rzeczowniki są osobowe, nieżywotne, abstrakcyjne, nadto od tego, jakimi spójnikami są powiązane składniki (*i, oraz, albo, lub, bądź, ani – ani, zarówno ... jak i in.*), wreszcie od usytuowania podmiotu względem czasownika (przed lub po czasowniku).

Gdy czasownik wyraża kategorię rodzaju, to jeśli ma on formę liczby mnogiej, może wystąpić rodzaj męskoosobowy lub niemęskoosobowy, np.:

Piloci i pasażerowie przygotowawali się do lądowania.

Ojciec i matka wrócili z pracy.

Anna i Renata poszły na zakupy.

Dziewczynka i kot bawili się na dywanie.

Owca i koza skubały trawę na łące.

Ja i cała nasza grupa wybraliśmy się na wycieczkę.

Dostosowanie formy czasownika do podmiotu szeregowego w języku polskim budzi sporo wątpliwości szczególnie wtedy, gdy składniki podmiotu szeregowego występują w liczbie pojedynczej. Zagadnieniu temu poświęca się dużo uwagi w opracowaniach poprawnościowych⁵. Najnowsza, gruntowna analiza tego zagadnienia P. Zbróga zawiera m. in. reguły dostosowywania form osobowych do podmiotu szeregowego, a także wskazówki dotyczące wyboru liczby i ewentualnie formy rodzajowej czasownika w liczbie mnogiej⁶.

Wariantem podmiotu szeregowego jest tzw. podmiot towarzyszący. W takiej strukturze drugi komponent podmiotu przybiera formę grupy przyimkowej, składającej się z przyimka oraz grupy nominalnej. Jest ona włączona w strukturę grupy nominalnej, por:

Koleżanka z kolegą przygotowują się do egzaminu.

Matka z dzieckiem wsiadła do tramwaju.

Od rana padał *deszcz ze śniegiem*.

Ojciec z synem sprząają / sprząją garaż.

---

⁵ Por. H. Jadacka, *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*, Warszawa 2006, s. 139-143.

⁶ P. Zbróg, *Składnia podmiotu szeregowego we współczesnym języku polskim*, Kraków 2012, s. 149-161, 190-191.

Połączenia takie można traktować jako ekwiwalenty szeregu grup nominalnych połączonych spójnikiem (*koleżanka i kolega* itd.). Pozostający w związku z podmiotem towarzyszącym czasownik przybiera formę liczby mnogiej (część) lub pojedynczej.

W przedstawionym wyżej ujęciu nie wyróżniono podmiotu dopełniaczowego, wprowadzanego w tradycyjnych opisach np. w takich przykładach jak:

Wskutek suszy ubywa *wody* w studniach.

Brakuje *ludzi* do pracy.

Przybywa *dnia*.

Pod koniec miesiąca zabrakło im *pieniędzy*.

Występujące w powyższych przykładach formy *wody*, *ludzi*, *dnia*, *pieniędzy*, traktowane w tradycyjnych opisach jako podmioty, są akomodowane jednostronnie przez czasownik, więc zgodnie z przyjętym założeniem włącza się je do dopełnień (zob. niżej).

3.2. Dopełnienie

Dopełnienie jest to człon konotowany przez czasownik, pozostający z nim w relacji akomodacji jednostronnej.

Dopełnienie może być wyrażone grupą nominalną lub grupą przyimkową.

Dopełnienie dzieli się na dwa typy: a) dopełnienie bliższe, b) dopełnienie dalsze.

Dopełnienie bliższe występuje przy czasownikach przechodnich, tj. takich, które dopuszczają przekształcenie zdań w stronie czynnej na zdania w stronie biernej. Po transformacji zdania w stronie czynnej na stronę bierną dopełnienie bliższe staje się podmiotem. Pełniąc funkcję dopełnienia bliższego grupa nominalna występuje przy czasownikach wymagających biernika (nie wszystkich), niekiedy też – dopełniacza i narzędnika, por.:

Tajna policja aresztowała *konspiratora*.

Konspirator został aresztowany przez tajną policję.

Oddział ukraińskich nacjonalistów mordował bestialsko *mieszkańców polskiej wsi*.

Mieszkańcy polskiej wsi byli mordowani bestialsko przez oddział ukraińskich nacjonalistów.

Ojciec napisał własnoręcznie *testament*.
Testament został napisany własnoręcznie przez ojca.
Chuligan uderzył *starszego pana* kijem bejsbolowym.
Starszy pan został uderzony przez chuligana kijem bejsbolowym.
Rodzice wychowali *syna* na porządnego człowieka.
Syn został wychowany przez rodziców na porządnego człowieka.
Po upadku Powstania Warszawskiego Niemcy zburzyli *stolicę Polski*.
Po upadku Powstania Warszawskiego stolica Polski została zburzona przez Niemców.
Polskie oddziały broniły *placówki na Westerplatte* siedem dni.
Placówka na Westerplatte była broniona przez polskie oddziały siedem dni.
Były oficer wojska polskiego dowodził *oddziałem AK*.
Oddział AK był dowodzony przez byłego oficera wojska polskiego.
Doświadczony pilot kieruje *balonem*.
Balon jest kierowany przez doświadczonego pilota.

Dopełnienie bliższe wyrażone w zdaniach twierdzących biernikiem w zdaniach przeczących przybiera formę dopełniacza, np.:

Policja odkryła *kryjówkę terrorystów*.
Policja nie odkryła *kryjówki terrorystów*.
Kryjówka terrorystów nie została odkryta przez policję.

Dopełnienie dalsze obejmuje pozostałe pozycje przy czasowniku, może więc być wyrażone grupą nominalną w dopełniaczu, celowniku, bierniku i narzędniku oraz grupą przyimkową. A oto przykłady dopełnień wyrażonych grupą nominalną:

Zwierzęta boją się *piorunów*.
Prokurator zażądał *kary śmierci*.
Wszystkie te skandale szkodzą *wizerunkowi naszej partii*.
Poznany na dyskotecce chłopak spodobał *jej* się od razu.
Po intensywnym treningu bolały *go* mięśnie.
Uczelnia straciła *wybitnego profesora*.
Nowy rząd zainteresował się *problemem pożyczek frankowych*.
Po przewiezieniu do szpitala *ofiarami wypadku* zajęli się natychmiast lekarze.

Dość często dopełnienie dalsze jest wyrażane za pomocą grupy przyimkowej, np.:

Żona cierpi od lat *na bezsenność*.

Studenci często narzekają *na brak gotówki*.

Tęsknił *za spokojnym, domowym życiem*.

Nieraz zastanawiała się *nad sensem życia*.

Po pierwszym semestrze zrezygnował *ze studiów*.

Niektóre czasowniki mogą konotować dwa dopełnienia, np.:

Lekarz przepisał *pacjentowi silny środek nasenny*.

Zawdzięczał *wszystko swoim rodzicom*.

Stale obwiniał *rodzinę o swoje niepowodzenia*.

Dyrektor poinformował *pracowników o zwolnieniach grupowych*.

3.3. Orzecznik

W tradycyjnych opisach składniowych nie wyróżniano orzecznika jako osobnej części zdania. W ujęciach tych orzecznik wprawdzie występuje, ale nie jest on samodzielnią jednostką, tylko częścią tzw. orzeczenia imiennego. W niniejszym opisie traktuje się orzecznik jako odrębny człon, występujący przy niektórych czasownikach. Biorąc pod uwagę względy formalne, możemy orzecznik zdefiniować następująco: **jest to człon konotowany przez czasownik oraz akomodowany zarówno przez czasownik, jak też przez określany podmiot lub dopełnienie**. Wyrażany jest on za pomocą grupy nominalnej lub przymiotnikowej (wyjątkowo również – przyimkowej). Pełniąc funkcję orzecznika grupa przymiotnikowa jest konsekwentnie akomodowana pod względem liczby i rodzaju⁷. Ukazują to wyrażenia następujące przykłady:

Ten student jest *bardzo pracowity*.

Ta studentka jest *bardzo pracowita*.

---

⁷ Zob. B. Dunaj, *Konstrukcje z czasownikami konotującymi orzecznik w polszczyźnie*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Językoznawcze VIII” 1994, nr 168, s. 41.

Ci studenci są *bardzo pracowici*.

Te studentki są *bardzo pracowite*.

Uważam Andrzeja za *zdolnego*.

Uważam Annę za *zdolną*.

Uważam tych uczniów za *zdolnych*.

Uważam te dzieci za *zdolne*.

Akomodacja grupy nominalnej pod względem liczby (po części i rodzaju) jest fakultatywna, obwarowana rozmaitymi ograniczeniami natury semantycznej. Zależy ona przede wszystkim, gdy podmiot i określający go orzecznik są wyrażone rzeczownikami żywotnymi, por.:

Mój kolega jest *nauczycielem*. Moja koleżanka jest *nauczycielką*.

Moi koledzy są *nauczycielami*. Moje koleżanki są *nauczycielkami*.

Jego marzenie jest *iluzją*.

Jego marzenia są *iluzją*, a także: Jego marzenia są *iluzjami*.

Zależności akomodacyjne bywają niekiedy blokowane w połączeniach określających rzeczowniki żywotne, szczególnie wtedy, gdy orzecznikiem jest rzeczownik określający zbiór, np.:

Polacy są *narodem bardzo przedsiębiorczym*.

Polacy uważają siebie za *naród bardzo przedsiębiorczy*.

Akomodacja może nie wystąpić również wtedy, gdy o żywotnym podmiocie orzeka się za pomocą rzeczownika nieżywotnego, por.:

Dzieci były zawsze jej *największą nadzieją*.

Przez kilka wieków Celtowie stanowili *stałe zagrożenie dla ówczesnych cywilizacji południowoeuropejskich*.

Najbardziej typowym i najczęściej występującym w tekstach czasownikiem konotującym orzecznik jest *być*. Podobne właściwości mają też czasowniki *stać się*, *stawać się*, *zostać*, *zostawać*, *bywać* oraz czasownik niefleksyjny *to*. Inne czasowniki

konotujące człon orzekający o osobie lub rzeczy w zdaniu są semantycznie złożone, gdyż oprócz znaczenia ‘być’, ‘stać się’ lub ‘zostać’ zawierają w swojej strukturze semantycznej dodatkowe sensory, np. ‘uchodzić za kogoś’ oznacza ‘być + w mniemaniu innych’, ‘wyrastać/wyrósł na kogoś’ = ‘dorastając, stać się kimś’, por.:

Uchodzi pani za *elegancką kobietę*.

Paweł wyrósł na *przystojnego mężczyznę*.

Orzecznik występuje w języku polskim w dwu podstawowych modelach zdaniowych, mianowicie w strukturach typu SVC i SVOC⁸. W zdaniach o podstawowej strukturze SVC orzecznik odnosi się zawsze do podmiotu, np.:

Jej młodszy brat został *studentem medycyny*.

On jest *bardzo cierpliwy*.

Geometria to *część matematyki*.

W zdaniach o strukturze SVOC orzecznik może odnosić się do podmiotu, np.:

Pasażerka w przedziale wydała mu się *nienormalna*.

lub do dopełnienia, por.:

Wiersz o takiej budowie nazywamy *sonetem*.

Większość kobiet uważa posiadanie dziecka za *konieczny warunek szczęścia*.

Wyjątkowo orzecznik jest wyrażony grupą przyimkową, por.:

Ten budynek jest *z czerwonej cegły*.

Wiatr jest *z południa*.

---

⁸ Zob. B. Dunaj, *Schematy zdaniowe w języku polskim*, [w:] *Mundus verbi in honorem Sophiae Cygal-Krupa*, red. M. Pachowicz, K. Choińska, Tarnów 2012, s. 93-104.

3.4. Okolicznik

Okolicznik jest to człon zdaniowy zazwyczaj niekonotowany przez czasownik. Pomiędzy czasownikiem i okolicznikiem nie występuje akomodacja. Tylko niektóre okoliczniki (miejsca i sposobu) mogą być konotowane przez niektóre czasowniki. Zalicza się je do kategorii okoliczników, biorąc pod uwagę czynniki semantyczne.

Okoliczniki mogą być wyrażone grupą przysłówkową, grupą przyimkową i (rzadziej) grupą nominalną. Okoliczniki stanowią zbiór zróżnicowany ze względu na pełnione role semantyczne. Do najważniejszych ról semantycznych należą: miejsce (przestrzeń), czas, uwarunkowania (przyczyna, cel, skutek, przyzwolenie, warunek), sposób, wzgląd, stopień, wreszcie modalność. Niekiedy wyróżnia się kilka dodatkowych okoliczników.

3.4.1. Okolicznik miejsca

Wyrażenia dotyczące przestrzeni fizycznej mogą wskazywać na usytuowanie obiektu (pozycję w przestrzeni), kierunek, cel kierunku, źródło kierunku, wreszcie odległość. Odpowiadają one na pytania: Gdzie?, W jakim kierunku?, Którędy?, Dokąd?, Skąd?, Jak daleko?, por.:

Na ławce siedziała para zakochanych.

Nad mokradłem unosiła się gęsta mgła.

Przez ogród i park przepływa szeroka na kilka metrów rzeczka Młynówka.

Do dworu z portykiem wspartym na czterech ogromnych kolumnach dziadkowie Zbyszka wprowadzają się rok przed wybuchem pierwszej wojny światowej.

Na oblodzony peron wysiada grupa młodych inżynierów, architektów, lekarzy.

Armie bolszewickie posuwały się na zachód.

Podróżny szedł na dworzec.

Do sali audiencyjnej wbiegł posłaniec.

Z każdym krokiem byliśmy coraz dalej od obozu.

3.4.2. Okolicznik czasu

Struktury dotyczące czasu mogą wskazywać na pozycję obiektu na skali czasowej, rozpiętość czasu, licząc do pewnego punktu albo od pewnego punktu (lub bez odniesienia do określonego punktu na skali czasowej), wreszcie na częstotliwość jakiejś czynności. Odpowiadają one na pytania: Kiedy?, Do kiedy?, Od kiedy?, Jak długo?,

Jak często?, por.:

Stacje benzynowe są otwarte *w niedzielę i święta*.

Pierwszego maja organizowano dawniej pochody.

Wieczorem wyprowadzała psa na spacer.

Sprawozdanie trzeba opracować *do końca miesiąca*.

Prawie pół wieku później staję w chmurze pyłu przed katowicką katedrą.

Od tygodnia w górach padają ulewne deszcze.

Nie zmrużyła oka *przez całą noc*.

Pojechał *na tydzień* do Stanów Zjednoczonych, wróci *w poniedziałek*.

W tym miesiącu byłem *dwa razy* w kinie.

Aktor za życia pojawiał się w kościele *rzadko*.

3.4.3. Okolicznik przyczyny

Wskazuje na czynnik powodujący jakieś zjawisko, zdarzenie jako swój skutek.

Odpowiada na pytania: *Dlaczego?*, *Z jakiej przyczyny?*, por.:

Po kilku miesiącach umarł *na raka trzustki*.

Z wrażenia zapomniał przywitać się z gośćmi.

7 stycznia 1951 roku Adam Suwart został aresztowany *pod zarzutem współpracy z granatową policją*.

Z powodu gwałtownej zamieci ratownicy przerwali poszukiwania zaginionego turysty w rejonie Czerwonych Wierchów.

3.4.4. Okolicznik celu

Wyraża przyszły stan, który zostanie osiągnięty dzięki danej czynności. Odpowiada na pytania: *Po co?*, *W jakim celu?*, por.:

Niektórzy mężczyźni chętnie chodzą *na zakupy*.

Studenci trzeciego roku Politechniki przyjechali do Tarnowa *na praktykę*.

Oficerowie wypalili *na wiwat* z pistoletów.

Dzieci przyjeżdżają do Kniaża *na wakacje* do dziadków.

Poszedł do kuchni *w poszukiwaniu czegoś do zjedzenia*.

Zrobiła to przyjęcie wyłącznie *na pokaz*.

Pojechali do Warszawy *na zawody*.

3.4.5. Okolicznik skutku

Przedstawia stan lub zjawisko, które pojawiają się pod wpływem jakiegoś innego zjawiska, działania lub stanu, por.:

Sąsiad z naprzeciwka zapił się *na śmierć*.

Po zwolnieniu z pracy *bezsukutecznie* poszukiwał nowego zatrudnienia.

Nadaremnie czekali na rozkaz ewakuacji.

3.4.6. Okolicznik warunku

Wskazuje na czynnik konieczny do zrealizowania danej czynności lub stanu, por.:

W razie odmowy złożę odwołanie.

Nie możemy niczego sprzedać *bez wiedzy dyrektora*.

Do egzaminu można przystąpić *pod warunkiem uzyskania zaliczenia z ćwiczeń*.

3.4.7. Okolicznik przyzwolenia

Wyraża okoliczności, wbrew którym pewna czynność zostanie wykonana, por.:

Mimo uzależnienia od cesarza Henryka III Kazimierz nie porzucił prób odzyskania ziem także na zachodzie.

Mimo kolejnego sygnału o inwigilacji SB ten ostatni wcale nie był ostrożniejszy.

Pomimo kryzysu wszędzie hucznie balowano.

Wbrew woli ojca poszła do klasztoru.

Przy silnej woli sukces można osiągnąć *na przekór wszystkim trudnościom*.

3.4.8. Okolicznik sposobu

Określa sposób, w jaki dana czynność była, jest lub będzie wykonywana (wykonana). Do tej grupy można też zaliczyć wyrażenia pełniące nieco inne role semantyczne, mianowicie środek lub narzędzie, za pomocą których dana czynność jest realizowana, por.:

Razem osiągnęliśmy historyczny sukces.

Nowy prezydent będzie traktował *priorytetowo* sprawy gospodarcze.

Godnie i z rozmachem uczcijmy 1050. rocznicę chrztu Polski.

W owych czasach na ziemiach polskich rozwijało się *żywiolowo i bujnie* osadnictwo niemieckie.

Zawsze trudno jest grać z rywalem, który gra bardzo *ambitnie i walecznie*.

Młodzi ludzie z *ciekawością* przyglądali się zawodowym żołnierzom prezentującym broń i sprzęt.

Wczoraj na kopcu Wandy firma kosiła trawę *spalinową kosiarką, dostosowaną do prac na stokach*.

Ukroił grubą kromkę chleba *ostrym nożem*.

Pływa *kajakiem* po Czeremoszu.

Przeprowadził się *łódką* na drugi brzeg jeziora.

Próbował wbić gwóźdź *za pomocą małego młotka*.

3.4.9. Okolicznik względu

Określa i uściśla granice, w których obrębie czynność lub stan są ważne, istotne, właściwe, por.:

Ze względu na zły stan zdrowia zrezygnował z urzędu.

Umówili się *co do sposobu zapłaty* za wykonaną pracę.

Na nowym stanowisku sprawdził się *organizacyjnie*.

Pod względem liczby mieszkańców miasto zajmuje drugie miejsce w kraju.

Z uwagi na złe warunki pogodowe przerwano poszukiwania zaginionych turystów.

Jednak *aktorsko* Maklakiewicz jest postacią zupełnie odrębną.

3.4.10. Okolicznik modalności

Zawarta w zdaniu wartość sądu może być przez mówiącego oceniana. Ten subiektywny stosunek autora wypowiedzi (powątpiewanie, przypuszczenie, niepewność, możliwość) zwie się modalnością. Wyrażana ona bywa m. in. za pomocą okoliczników modalnych. Okoliczniki te mogą podkreślać lub szeregować prawdziwość sądu zawartego w zdaniu, niekiedy też dają przybliżoną ocenę wartości sądu, por.:

Na pewno zdążysz na pociąg.

On *w ogóle* się nie uczy.

Czy rzeczywiście doszło do takiej rozmowy?
Od jutra *prawdopodobnie* zdrożeje benzyna.
Naprawdę nie chciałem cię urazić.
Zapewne spodziewałeś się takiej odpowiedzi.

3.4.11. Okolicznik stopnia (miary)

Określa stan natężenia jakiejś czynności lub stanu, por.:

Bardzo lubił grać na pianinie.
Ogromnie się cieszę z naszego spotkania.
Po wczorajszych imieninach bolała go *trochę* głowa.
Ludzie całowali się *bez pamięci*.
W jego wieku kochałem się *na zabój* w pewnej pannie.

3.4.12. Okolicznik akcesoryjny (okoliczności towarzyszących)

Wyraża pewne dodatkowe, drugorzędne okoliczności, które towarzyszą danej czynności lub stanowi, por.:

Himalaiści wspinali się na K2 *w strugach ulewnego deszczu*.
Już *po ciemku* szukaliśmy zejścia do pieczary.
Poeta umarł *w zapomnieniu i nędzy*.
W rozmowie wspomniała *mimochodem* o przyjeździe brata.
Przedzierałiśmy się *wśród gwaru i harmideru* do wyjścia.
Demonstranci *z jawną nienawiścią* podchodzili do funkcjonariuszy UB.

Oprócz przedstawionych wyżej okoliczników można wyróżnić jeszcze kilka dodatkowych. O włączeniu poniższych form do okoliczników decyduje fakt, że nie są one konotowane i akomodowane przez czasownik.

3.4.13. Okolicznik towarzyszenia

Odpowiada na pytania: Z kim?, Z czym?, por.:

Ojciec zjadł obiad *z całą rodziną*.
Adam wybrał się na wycieczkę w góry *z kilkoma kolegami*.

Warto zauważyć, że zmiana pozycji grup: z *całą rodziną* i z *kilkoma kolegami* może powodować zmianę funkcji. Połączenia: *ojciec z całą rodziną* i *Adam z kilkoma kolegami* tworzą podmiot.

3.4.14. Okolicznik zastępstwa

Odpowiada na pytania: *Zamiast czego, kogo?*, *W zamian za co?*, *por.:*

Zamiast ośmiu dotychczasowych dzielnic ma powstać jedna centralna.

Miał na sobie aksamitną kokardkę *zamiast krawata*.

Na nocną schadzkę, *zamiast matki zmorzonej nasennym wywarem* przychodzi córka.

W zamian za ich uwolnienie żądają wypuszczenia z więzienia trzydziestu terrorystów.

Staruszka wynajęła studentce pokój *w zamian za sprzątnięcie mieszkania*.

3.4.15. Okolicznik odpowiedniości

Odpowiada na pytanie: *Zgodnie z czym?*, *por.:*

Podwładny wykonał zadanie *zgodnie z poleceniem swojego szefa*.

Zgodnie z tradycją na wigilijnym stole winno stanąć dwanaście potraw.

3.4.16. Okolicznik włączenia i wyłączenia

Odpowiada na pytania: *Oprócz czego?*, *Obok czego, kogo?*, *por.:*

Wycieczka z Japonii zwiedziła cały pałac *oprócz sali balowej*.

Oprócz przedpokoju mieszkanie było umeblowane.

Oprócz plecaka turysta zabrał jeszcze torbę podróżną.

Obok niemałej inteligencji cechowała ją ogromna pracowitość.

W tym dzielnym hufcu *obok brytyjskich towarzyszy* walczyli także polscy myśliwcy.

3.5. Określenie predykatywne

Omówione wyżej części zdania stanowią cztery podstawowe kategorie, na które należy podzielić człony przyczasownikowe. Oprócz nich można wyróżnić jeszcze jedną, nieco marginalną, którą za S. Jodłowskim⁹ nazwiemy określeniem predyka-

⁹ S. Jodłowski, *Podstawy polskiej składni*, Warszawa 1976, s. 107-108.

tywnym (OP). Można je zdefiniować następująco: jest to człon niekonotowany przez czasownik, natomiast akomodowany zarówno przez czasownik, jak też przez określany podmiot lub dopełnienie. Wyrażany on jest za pomocą grupy przymiotnikowej, rzadziej – grupy przyimkowej. Występująca w funkcji określenia predykatywnego grupa przymiotnikowa jest akomodowana przez rzeczownik pod względem liczby i rodzaju, por. następujące przykłady:

Anna siedziała na wykładzie *roztargniona*.

Paweł siedział na wykładzie *roztargniony*.

Studenci siedzieli na wykładzie *roztargnieni*.

Studentki siedziały na wykładzie *roztargnione*.

Od strony formalnej przypomina to właściwości orzecznika z jedną, wszakże bardzo istotną różnicą. Otóż orzecznik jest uzupełnieniem obligatoryjnym czasownika, natomiast określenie predykatywne jest członem dodatkowym, fakultatywnym. Pod względem semantycznym „określa ono podmiot w odniesieniu do czasu objętego czynnością oznaczoną orzeczeniem”¹⁰. Innymi słowy określenie predykatywne informuje, że subiekt lub obiekt był taki lub był tym w czasie wykonywania określonej czynności. A oto przykłady ilustrujące OP wyrażone za pomocą grupy przymiotnikowej:

Po chwili odwrócił się *zaskoczony*.

Jesień nadeszła *wyjatkowo słotna*.

Na spotkania przychodzi *uśmiechnięta, radosna, dowcipkująca*.

Stanisław wracał do domu *jeszcze smutniejszy, jeszcze bardziej zniechęcony*.

Wyjeżdżam z Arłamowa *rozżalony, zawiedziony i rozczarowany*.

Pił tego dnia (...) i leżał *nieprzytomny* u siebie.

Podbiegał, zaglądał mi w twarz, *dumny ze swego pomysłu*.

Czy widziałeś mnie kiedy *pijanym*?

Niekiedy określenie predykatywne bywa wyrażane grupą przyimkową (z przyimkiem *jako*), por.:

---

¹⁰ *Ibidem*, s. 107.

Jako gospodarz spotkania starał się być dla wszystkich życzliwy i miły.

Jako polityk staram się wyciągać wnioski z faktów i z własnych pomyłek.

Jako namiestnik okazał się zwolennikiem dość łagodnego kursu wobec socjalistów i ludowców, uznawanych wówczas za wywrotowców.

Miał *jako inwalida wojenny* uprawnienia szczególne.

Listy twoje z wielu względów dla mnie pożądane, bo ciebie wysoko cenię *jako artystę* i poważam *jako człowieka*.

4. Zakończenie

Celem artykułu było zdefiniowanie części zdania. Wykorzystano do tego kryteria formalne, mianowicie zjawiska konotacji i akomodacji syntaktycznej. Kryteria semantyczne, będące podstawą klasyfikacji w tradycyjnych ujęciach, zastosowano dodatkowo, przede wszystkim do opisu klas okoliczników, których wyodrębnienie opiera się na rolach semantycznych pełnionych w zdaniu. Analiza poszczególnych części zdania – podmiotu, dopełnienia, orzecznika, okolicznika oraz określenia predykatywnego zawiera bogatą dokumentację przykładową. Wynika to z faktu, że niniejsze opracowanie ma służyć również dydaktyce uniwersyteckiej.

Bibliografia

- B. Dunaj, *Konstrukcje z czasownikami konotującymi orzecznik w polszczyźnie*, [w:] „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Językoznawcze VIII” 1994, nr 168, s. 23-32.
- B. Dunaj, *Schematy zdaniowe w języku polskim*, [w:] *Mundus verbi in honorem Sophiae Cygal-Krupa*, red. M. Pachowicz, K. Chońska, Tarnów 2012, s. 93-104.
- R. Grzegorzyczkova, *Wykłady z polskiej składni*, Warszawa 1996.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 1993.
- H. Jadacka, *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*, Warszawa 2006.
- S. Jodłowski, *Podstawy polskiej składni*, Warszawa 1976.
- S. Karolak S., *Zagadnienia składni ogólnej*, Warszawa 1972.
- Z. Klemensiewicz, *Zarys składni polskiej*, wyd. 2, Warszawa 1957.
- Z. Saloni, M. Świdziński, *Składnia współczesnego języka polskiego*, wyd. 4, Warszawa 1998.
- P. Zbróg, *Składnia podmiotu szeregowego we współczesnym języku polskim*, Kraków 2012.

Streszczenie

Tematem artykułu jest kwestia definiowania części zdania. W problematycznym zagadnieniu wykorzystane zostały kryteria formalne, tj. zjawiska konotacji i akomodacji syntaktycznej. Kryteria semantyczne, będące podstawą klasyfikacji w tradycyjnych ujęciach, traktowane jako dodatkowe, posłużyły głównie do opisu klas okoliczników. Analiza poszczególnych części zdania (podmiotu, dopełnienia, orzecznika, okolicznika i określenia predykatywnego) została opatrzona obszernym materiałem egzemplifikacyjnym.

Słowa kluczowe: część zdania, podmiot, dopełnienie, orzecznik, okolicznik, określenie predykatywne

Summary

The main theme of the article is the issue of defining parts of the sentence. The formal criteria, ie. the phenomena of connotation and syntactic accommodation were used. The semantic criteria which underlie traditional classification are treated as supplementary, serving mainly

to describe the classes of adverbials. Analysis of parts of the sentence (subject, complement, predicate, adverbial and the predicate determiner) was provided with extensive examples.

Keywords: part of the sentence, subject, complement (grammatical object), predicate, adverbial, the predicative term